

Fârâbî'nin Düşüncesinde Mille'nin Siyasal Temelleri ve Dinden Ayrışması

Mehdi Yiğit¹

ORCID: 0000-0001-5695-2906

DOI: 10.55256/TEMASA.1784451

Öz

Bu çalışma, Fârâbî'nin siyaset felsefesinde merkezi bir konuma sahip olan Mille kavramını ele almaktadır. Literatürde çoğunlukla "din" ile özdeşleştirilen Mille'nin bu eşitleme nedeniyle siyasal işlevinin yeterince görünür olmadığı tespit edilmektedir. Çalışma, Fârâbî'nin terminolojisine sadık kalarak Mille kavramını din bağlamından ziyade siyasal düzen perspektifinde incelemekte ve böylece literatürdeki bu boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır. Yöntem olarak, Fârâbî'nin temel eserlerinde kavramsal çözümleme yapılmış; özellikle Mille'nin devlet başkanı tarafından tasarlanan değerler ve fiiller bütünü olarak tanımlanışı merkeze alınmıştır. Bu yaklaşım, kavramın yalnızca teorik yönünü değil, aynı zamanda pratik ve kurumsal boyutunu da açığa çıkarmaya imkân tanımaktadır. Mille'nin değişmez kurallardan oluşmaması, aynı dönemde farklı biçimlerde ortaya çıkabilmesi ve yalnızca siyasal bir düzen içinde anlam kazanması onun özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, Fârâbî'nin ontolojik, kozmolojik, epistemolojik ve teolojik temellendirmelerle oluşturduğu siyaset düşüncesinde Mille'nin özgün yapısını açığa çıkarmak ve kavramı siyaset biliminin temel inceleme alanlarından biri olarak yeniden konumlandırmaktır. Böylelikle çalışma, hem klasik literatürdeki yorumların sınırlarını göstermekte hem de kavramın modern siyaset teorisine ilişkilendirilebilmesi için yeni bir zemin sunmaktadır. Sonuç olarak, Mille dinle ayrılarak Fârâbî'nin siyaset felsefesinde hem teorik temellendirmeyi hem de siyasal düzenin kuruluşunu açıklayan kilit kavram olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Fârâbî, Mille, Siyaset, Din.

The Political Foundations of Milla in al-Fârâbî's Thought and Its Distinction from Religion

Abstract

This study examines the concept of Milla, which occupies a central position in al-Farabi's political philosophy. In the literature, Milla is often equated with "religion," and as a result of this identification its political function has remained largely underexplored. By adhering to al-Farabi's terminology, the study approaches the concept not within a religious framework but from the perspective of political order, thereby seeking to fill this gap in the literature. Methodologically, a conceptual analysis of al-Farabi's major works has been conducted, with particular emphasis on his definition of Milla as the set of values and actions designed by the ruler for the community. This approach makes it possible to uncover not only the theoretical dimension of the concept but also its practical and institutional aspects. The fact that Milla does not consist of immutable rules, can appear in different forms within the same period, and acquires meaning only within a political order demonstrates its originality. Accordingly, the aim of the research is to reveal the distinctive character of Milla within al-Farabi's political thought—structured on ontological, cosmological, epistemological, and theological foundations—and to reposition the concept as a central subject of political science. In doing so, the study highlights the limits of classical interpretations while also providing a new ground for relating the concept to modern political theory. In conclusion, Milla, distinguished from religion, emerges as a key concept in al-Farabi's political philosophy, explaining both the theoretical foundations and the establishment of political order.

Keywords: Philosophy, al-Fârâbî, Milla, Politics, Religion.

¹ Doktorant, The University of Jordan, Prince Al Hussein Bin Abdullah II School of Political Science and International Studies. mehdiyiigit@gmail.com

Giriş

Fârâbî ilk İslam filozoflarından ve delillendirmelerinde ağırlıklı olarak akli yöntemleri esas alır. Hakikati temsil ettiğini iddia eden herhangi bir yapıya dayanmaksızın hakikate ulaşmaya çalışır. Nitekim, siyaset bilimi ile ilgili sunduğu eserlerde, neredeyse hiçbir dini kaynağa yer vermez. Ulaştığı sonuçların belli dini kaynaklarla uyuşturulmasına işaret etmek suretiyle dahi olsa felsefesini dine yaklaştırma çabasına girmez. Ancak bu yaklaşım, dinin felsefe ile diyalogunu veya onun değerini reddetmekten ziyade, felsefeyi kendi rasyonel zemini üzerinde temellendirme arzusundan kaynaklanır. Bu nedenle onun ortaya koyduğu eserlerin felsefi yönüne dikkat etmek ve özgün yapısını gözden kaçırmamak önemlidir.

Fârâbî'nin felsefesinin özgünlüğü meselesi, onun düşüncelerine kaynaklık etmiş düşünürler ve görüşlerin analizinde önem arz eder. Nitekim Ahmet Arslan'ın *İslam Felsefesi Üzerine* adlı eserinde Fârâbî'nin felsefesinin özgünlüğü meselesi ayrıntılarıyla incelenmiştir.² Ayrıca Şenol Korkut'un hazırladığı "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi'nin Temel Problemleri ve Kökenleri" isimli doktora tezi, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin, onu etkileyen geçmiş görüşlerle birlikte düşünülmektedir. Analizini içeren emek ürünü bir çalışmadır.³ Aynı şekilde Hasan Suştis'in hazırladığı "el-Medînetü'l-fâzıla ve Cumhûriyyet Aflâtûn" isimli çalışma Fârâbî'nin *El-Medînetü'l-fâzıla* isimli eseriyle Platon'un *Cumhuriyet*'ini karşılaştırarak Fârâbî'nin özgün yanlarını ön plana çıkarır.⁴ Son olarak Richard Walzer'in *Al Farabi on the Perfect State* isimli kitabında yaptığı çeviri ve eklediği notlar, Fârâbî'nin felsefesinin kaynaklarına ilişkin ayrıntılı analizler içermektedir.⁵

Fârâbî'nin Mille kavramına yoğunlaşmış çalışma sayısı ise çok değildir. Mustafa Said Kurşunoğlu'nun "Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'" isimli çalışması, kavramın ortaya çıkmasında etkili olan tarihsel mirası incelemiştir.⁶ Mille kavramını din olarak ele almak literatürde yaygın kabul gören bir yaklaşımdır. Bundan dolayı Georgios Steiris, Nurysheva G. Zh. ve Konayeva G.M.'nin birlikte hazırladığı "Al-Farabi on the Interdependence of Religion and Politics" başlıklı makale her ne kadar dinin siyaset ile ilişkisini çalıştığını ifade ediyor olsa da özünde Mille kavramının siyaset bilimiyle karşılıklı bağımlılığına işaret etmiştir.⁷ Ancak Mille kavramına odaklanan en kapsamlı çalışma, bizim ulaşılabildiğimiz kadarıyla, Abdullah Selman Nur tarafından hazırlanan "Fârâbî'nin Mille Teorisi" isimli Yüksek Lisans tezidir. Söz konusu tez, Mille kavramının etimolojik kökeninin yanında felsefe ve Medine ile olan ilişkisini incelemesi bakımından önemli bir başvuru kaynağıdır.⁸

Fârâbî'nin özgün biçimde kurguladığı Mille kavramının din ile farkına işaret eden çalışmalar bulmak da mümkündür. Bu çalışmalara Driss Bouyahya'nın "Dualism in Al-farabi's writings and language" isimli makalesi örnek gösterilebilir.⁹ Aynı şekilde Gürbüz Deniz'in "Din, Felsefe ve Mille" başlıklı makalesi, Mille'nin dinden farklı bir kavram olduğuna işaret etmektedir.¹⁰ Ek olarak, Mille kavramının siyaset bilimiyle olan yakın ilişkisine vurgu yapan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda Şaban Haklı'nın "Fârâbî'nin Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Din Dilinin Yapısı" başlıklı bildirisi örnek verilebilir.¹¹

² Ahmet Arslan, *İslam Felsefesi Üzerine* 1. bs (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2004).

³ Şenol Korkut, "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

⁴ Hasan Suştis, "el-Medînetü'l-fâzıla ve Cumhûriyyet Aflâtûn", *el-Fârâbî ve'l-ḥaḍâratü'l-insâniyye* içinde (Bağdat, Maṭâbî' Dârü'l-ḥurriyye, 1976).

⁵ Abu Nasr al-Farabi, *Al Farabi on the Perfect State*, çev. Richard Walzer. (Oxford: Clarendon Press, 1985).

⁶ Mustafa Said Kurşunoğlu, "Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'," *Mavi Atlas* 6, (Aralık 2018): 29-62. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.486080>

⁷ Georgios Steiris, G. Zh. Nurysheva ve G.M. Konayeva, "Al-Farabi on the interdependence of religion and politics," *Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы* 69, sayı: 3 (2019): 117-26. <https://doi.org/10.26577/jpcp-2019-3-p13>

⁸ Abdullah Selman Nur, "Fârâbî'nin Mille Teorisi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011).

⁹ Driss Bouyahya, "Dualism in Al-farabi's writings and language" in *14º Congreso Mundial de Semiótica: Trayectorias*, ed. Maria Teresa Dalmasso ve Claudio Guerri (Buenos Aires: International Association for Semiotic Studies (IASS/AIS), 2019), 127-39.

¹⁰ Gürbüz Deniz, "Din, Felsefe ve Mille," *Diyanet İlmî Dergi* 52, sayı: 1 (2016): 65-80.

¹¹ Şaban Haklı, "Fârâbî'de Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Din Dilinin Yapısı" *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, ed. Fethullah Terkan ve Şenol Korkut (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 30:303-14.

Bununla birlikte mevcut literatür, Mille kavramını çoğunlukla dinle ilişkilendirerek, onun Fârâbî'nin felsefî sistemindeki özgün ve kurucu konumunu sınırlı biçimde ele almıştır. Bu çalışma ise, Mille kavramının filozofun düşünce sistemindeki felsefî ve siyasal temellerini ortaya koymayı ve böylece kavramın dinden ayrılarak kazandığı özgün konumu açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır.

Literatürde çoğu kez dinle ilişkilendirilerek ele alınan Mille kavramının aslında Fârâbî'nin siyaset felsefesi anlayışıyla yakından bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, filozofun siyasal düşüncesinin odaklandığı ilkelere değinmek açıklayıcı olacaktır. Siyaset bilimi, Platon'un farklı eserlerinde ortaya koyduğu adalet, siyasal erdem ve yönetim biçimlerine dair teorilerle başlamıştır.¹² En genel tanımıyla siyaset bilimi, siyasal otorite ile ilgili kurumların ve bu kurumların oluşmasında ve işleminde rol oynayan davranışların bilimi olarak tanımlanmaktadır.¹³ Fârâbî'nin siyaset felsefesi de insanın nasıl yaşadığına değil, nasıl yaşaması gerektiğine odaklanır. Mutluluğu insanın en yüksek amacı olarak kabul eden bu anlayışta, siyaset bilimi merkezi bir öneme sahiptir. Siyaset, bireylerin mutluluğunu, şehir veya başka bir ifade ile devlet gibi siyasi yapılar aracılığıyla gerçekleştirmeyi amaçlar. Bu bağlamda etik ve siyaset birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak ele alınır; zira eylemler, alışkanlıklar ve siyasal kurumlar bir arada değerlendirilir.¹⁴

Fârâbî'nin siyaset felsefesi, ontolojik görüşü ile yakından ilişkilidir.¹⁵ Nitekim onun düşüncesinde siyaset bilimi, gerçek mutluluğun ne olduğunu belirtir ve gerçek mutluluk Tanrı ve diğer ayrık varlıkların bilgisine dayanır. Bu nedenle siyaset bilimi ilahi konularla da ilgilenir.¹⁶ Ayrıca Fârâbî, tasarladığı siyasal düzeni kozmolojik görüşüne dayandırır. Ona göre sosyal ve siyasal düzen, varlıkların kozmolojik hiyerarşisiyle benzerlik taşımalıdır. Bu bağlamda, Fârâbî'nin siyasal düzen anlayışı, kozmolojik modelin bir yansımasıdır.¹⁷ Bu nedenle, onun düşüncesinde metafizik, kozmoloji ve siyaset bilimi birbirini tamamlayan bir bütünü oluşturur.¹⁸

Siyasal düzeni yalnızca insanlar arasındaki günlük ilişkileri düzenleyen bir yapı olarak görmeyen Fârâbî, onu aynı zamanda insanı daha yüksek ve ebedi bir düzenle birleştiren bir köprü olarak değerlendirmektedir. Bu bakış açısı, siyasal düzeni bir ara alan (*mesokozmos*) olarak konumlandırır; insanı ebedi olana benzeten ya da onunla bütünleştiren bir yapı olarak tanımlar.¹⁹ Dolayısıyla Fârâbî'de siyaset düşüncesi, onun ontolojik görüşünün pratik alana uyarlanmış biçimidir.

Filozofun düşüncesinde toplumsal alana yansıtılmamış bir ontolojik görüş eksik kabul edilir. Onun felsefesini, Platon'un Mağara Alegorisine ile ilişkilendirmek mümkündür; cehalet mağarasından felsefe aracılığıyla kurtulmuş ve kişisel mutluluğuna ulaşmış olan yetkin filozof, geride kalan insanları özgürleştirmek ve onları doğuştan gelen yatkınlıkları ve hazırlık seviyelerine uygun olarak erişebilecekleri mutluluk düzeyine ulaştırmak için mağaraya geri dönmelidir. Bu nedenle siyaset felsefesi, filozofun Mağara'ya dönüşüyle başlar.²⁰ Kişisel mutluluğuna ulaşan filozof, sahip olduğu akli ve ahlaki olgunluk gereği, hakikatin bilgisini tüm yurttaşların anlayabileceği bir forma ve izlenebilir bir yaşam tarzına dönüştürmekle yükümlüdür.²¹

¹² Robert E. Goodin ve Hans-Dieter Klingemann, ed., *A New Handbook of Political Science* (Oxford University Press, 1996), 53.

¹³ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi* 8. bs (Ankara: İmge Kitapevi, 2000), 19.

¹⁴ Fauzi M. Najjar, "Al-Farabi on Political Science," *The Muslim World* 48, sayı: 2 (1958): 95. <https://doi.org/10.26577/jpcp-2019-3-p13>

¹⁵ Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille adlı eserinin takdim ve çevirisi," *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12, (2002): 248.

¹⁶ Najjar, "Al-Farabi on Political Science," 96-97.

¹⁷ Yaşar Aydın, "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde 'İlk-Başkan (er-Reîs el-Evvel)' Kavramı," *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi* 2, sayı: 2 (1987): 298.

¹⁸ Muhsin S. Mahdi, *Alfarabi on the Foundation of Islamic Political Philosophy* (Chicago: The University of Chicago Press, 2001), 9.

¹⁹ John G. Gunnell, *Political Philosophy and Time* (Middletown: Wesleyan University, 1958), 15.

²⁰ Janis Esots, "Al-Farabi on milla," *Latvijas Universitātes Raksti* 813, (2015): 44-45. <https://doi.org/10.22364/luraksti.os.813.06>

²¹ Ömer Türker ve Hatice Umut, ed., *Fârâbî'nin Siyaset Düşüncesinde Hakikat-Siyaset İrtibatı Meselesi*, İslam Siyaset Düşünce Dizisi 1 (İstanbul: Fikir Kitap, 2023), 51-52.

Fârâbî'ye göre tüm varlıkların kedisıyla, kendisinden ötürü ve kendisi için var olduğu İlk İlke'yi²² bilmek yetmez; insanı o ilkeye yaklaştıracak olan fiillerin ne olduğunu da bilmek ve onları yerine getirmek gerekmektedir.²³ Bu noktada bahsi geçen fiillerin hangi fiiller olduğunun tespiti ve onun halka sunulması sorunu ortaya çıkmaktadır. Fârâbî bu soruna çözüm olarak, İlk Cevher'e dair görüşü mümkün olabilecek en yetkin hale gelmiş olan bir karakter öne sürer ve onu "İlk Reis" olarak isimlendirir. İlk Reis ya kendisinde bulunan beceri ile ya da Yüce Vahyedici'den elde etmiş olduğu güç ile, yönettiği toplumu İlk Sebep'e yaklaştıracak olan fiilleri belirler.²⁴ İşte bu fiiller bütünü, Fârâbî'nin "Mille" adını verdiği kavramın pratik kısmını oluşturur.

Mille'nin ayrıntılı analizi makalenin gövdesini oluşturmaktadır. Bundan dolayı kavrama dair ayrıntılı açıklama, çalışmanın ilgili alanlarına bırakılmıştır. Ancak bu çalışmanın farkını vurgulamak adına birkaç önemli noktaya değinmek gerekmektedir. Fârâbî'nin Mille kavramını "Din" olarak çevirmek genel bir kabul haline gelmiştir.²⁵ Filozofun kullandığı bazı dini terimler, Mille'nin vahiy sonucu oluştuğunu belirtmesi, Fârâbî'nin Müslüman olması, Mille'yi oluşturan şahsa "Nebi" ve "İmam" gibi sıfatlar yüklemesi ve Mille ile dinin neredeyse eşanlamlı olduğunu söylemesi gibi gerekçeler, bu genel kabulü anlaşılır kılmaktadır. Bununla birlikte, oluşan bu genel kanı, Mille'yi din olarak çevirmeyi haklı çıkarmak için yeterli değildir. Zira çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gösterileceği üzere, Fârâbî'nin vahiy ve nebi tanımları kendine özgüdür. Bu iki özgün tanımın devamında ortaya çıkan Mille kavramı, yalnızca onların özgünlüklerinden dolayı değil, aynı zamanda tanımı ve işlevi bakımından da kendine has bir kavramdır.

Ayrıca Mille'nin felsefenin altında konumlanması, siyasi düzenin olmadığı yerde Mille'den bahsedilememesi, Mille'yi bildirenin onu tasarlamadaki aktif rolü, birden fazla erdemli Mille'nin aynı anda bulunabilmesi ve Mille'de değiştirilemeyecek hiçbir ögenin olmaması, Mille'nin özgün bir siyasal kavram olduğunu gösteren delillere örnek olarak sunulabilir. Bu deliller, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Siyasal bir kavram olan Mille'nin analizinde, Fârâbî'nin Erdemli Şehir düşüncesi temel bir öneme sahiptir. Bu düşünceyi, filozofun varlık ve evren tasavvuruyla birlikte ele almak gerekmektedir. Bu gereklilik göz ardı edilirse; Fârâbî'deki İlk Reis anlayışının kaynağı, toplumsal katmanların nedenleri ve Mille'nin ilkesi, amacı ve parçalarının içerikleri temelsiz kalacaktır. Bu çerçevede, Fârâbî'nin düşüncesinde Mille'nin siyasal temellerinin incelenmesine, filozofun ontolojik görüşünü siyasete nasıl uyarladığını analiz ederek başlamak uygun olacaktır.

1. Fârâbî'nin Varlık Anlayışı ve Siyaset Felsefesi

Fârâbî, felsefi sistemini sebep-sonuç ilişkisi üzerine inşa etmiştir. Onun düşüncesini analiz ederken bu bü-tüncül yapıyı göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nitekim siyaset felsefesi ile alakalı sunduğu en önemli eserlerden biri olan *El-Medînetü'l-Fâzıla*'ya ilk mevcudun tarifi ile başlar. Bu çalışmanın esas amacı Fârâbî'nin ontolojik görüşlerini analiz etmek olmadığı için ilk varlık hakkında sunulan bilgilerin ve çıkarılan önermelerin geçerliliği derinlemesine incelenmeyecektir. Ancak İlk'in hakîm olduğu bilgisi, O'nu bilmenin nihai gaye olması açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü Fârâbî'ye göre; "Hikmet, en üstün şeyin en üstün bilgi ile akledilmesidir. En üstün bilgi, zail olması mümkün olmayan daimî şeye ilişkin zail olması mümkün olmayan daimî bilgidir".²⁶

²² Abu Nasr Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 13. bs, çev. Ahmet Arslan. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 14.

²³ Abu Nasr Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 2. bs, çev. Abdulkadir Şener, Mehmet Rami Ayas ve Mehmet Aydın. (İstanbul: Büyüyenay, 2012), 99.; Esra Türksever ve Mehmet Çiçek, "Farabi'nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi," *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sayı: 2 (2018): 24.

²⁴ Abu Nasr Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 2. bs, çev. Yaşar Aydın. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 18.

²⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*.; Steiris, Nuryseva ve Konayeva, "Al-Farabi on the interdependence of religion and politics."

²⁶ Abu Nasr Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 4. bs, çev. Yaşar Aydın. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 60.

İlk'in varlığından zorunlu olarak mevcudat meydana gelir ve bu oluş, Fârâbî'nin ifadesi ile taşma (*feyz*) yoluyla gerçekleşir.²⁷ İlk'in cevherinden bütün mevcutlar taşıdığına, mertebelerine göre sıradüzenine girerler.²⁸ Yani varlıktan aldıkları pay bakımından en yetkin olan İlk'e en yakın olandır, en az yetkin olan ise en uzak olandır.

Fârâbî *El-Medînetü'l-Fâzıla* isimli kitabının ikinci fasıl, üçüncü babında İlk'ten taşan varlıkların sıralanışını şu şekilde açıklar:

İlk'ten ikincinin varlığı taşar. Bu ikinci de kesinlikle cisimsiz bir cevherdir ve bir maddede değildir. O (ikinci) kendini akleder ve İlk'i akleder. O'nun kendi zatında aklettiği şey, zatının dışında bir şey değildir. İlk'i akletmesi sebebiyle, ondan üçüncünün varlığı lüzûmen meydana gelir. Kendine has olan zatiyla cevherleşmiş olması sebebiyle de ondan İlk Semâ'nın varlığı lüzûmen meydana gelir.²⁹

Yukarıda aktarılan açıklama, Fârâbî'nin varlık felsefesinde on birinci varlığa kadar aynı düzende ilerler ve bu varlık "Faal Akıl" olarak isimlendirilir. Meydana gelen her varlık, kendi zatiyla cevherleşmesi sonucu, ya da başka bir ifade ile kendi zatını akletmesi sonucu, bir Gök Küresi'ni oluşturur ve İlk'i akletmesi sebebiyle de ondan bir alt meritedeki varlık lüzûmen meydana gelir. Bu "Maddede olmayan-İkincil" varlıklar, Faal Akıl ile son bulur ve ardından "Ay-Altı Âlem"³⁰ olarak adlandırılan, içinde bulunduğumuz madde ve cisim alemi başlar.³¹

Fârâbî, mevcudat analizini insana kadar sürdürür ve onu diğer maddi varlıklardan ayıran temel gücün akletme yetisi olduğunu belirtir. Bu gücün ortaya çıkabilmesi için insanda beslenme, duyum ve arzu gibi alt yetilerin gelişmesi gerekir. Bu aşamaların ardından ortaya çıkan Mütahhayyle gücü, duylardan gelen izlenimleri birleştirip ayırarak yeniden üretir ve soyut düşünmeye zemin hazırlar. Nihai aşamada ortaya çıkan Akletme (Nâtıka) gücü ise insanın makulleri kavramasını, güzel ile çirkin ayırt etmesini ve ilimleri elde etmesini mümkün kılar.³² Dolayısıyla insan nefsindeki hiyerarşik yapının en üstünde akıl yer alır ve ondan daha üstün bir güç bulunmaz.³³ Bu yeti sayesinde insan, şeylerin imgelerini aşarak onların mahiyetlerine ulaşır. Bu yapı, Mille kavramının oluşumunda merkezi bir rol oynayan mütahhayyle gücünün işlevini anlamak bakımından temel öneme sahiptir.

İlk Varlık, Fârâbî'ye göre hiçbir eksikliği bulunmayan, en yetkin ve erdemli varlıktır. Hikmet ise en üstün varlığı en üstün bilgiyle bilmek olduğundan, İlk Varlık kendi özünü bilmek bakımından hakîmdir.³⁴ Ondan taşan tüm varlıklar, kendisini ve İlk Varlık'ı akletmekle mutluluğa ulaşır. Mutluluk, "en güzeli en iyi biçimde kavramak"tır³⁵ ve bu anlamda mutlak mutluluk yalnızca İlk Varlık'a aittir; diğer varlıklar O'na yaklaşmak suretiyle mutluluğa erişirler. Bu durumu Fârâbî şöyle açıklar:

Birinci'nin, onlardan her birinin özünün erdemliliğine olan üstünlüğünden dolayıdır ki, her birinin Birinci'yi düşünmekle kendi başına duyduğu mutluluk, yalnızca kendi özünü düşünmekle duyduğu mutluluktan üstündür. Gene, her birinin Birinci'yi bilmekle duyduğu zevkin, kendini bilmekle duyduğu zevkten üstün oluşu, Birinci'nin erdemliliğinin onun kendi erdemliliğinden üstün oluşu dolayısıyladır. Her birinin kendine olan hayranlığı ve aşkı da böyledir.³⁶

Fârâbî'ye göre bir aracın mükemmelliği, araç olduğu gayeye en iyi biçimde ulaşmasında yatar. Bu nedenle her güç, kendisinden daha yüksek bir güce hizmet ettiği ölçüde değerlidir; duylar ve mütahhayyle akla, pratik akıl

²⁷ Feyz kavramına dair farklı bir görüş için: Hüseyin Atay, "Nazariyyetü'l-ḥalq 'inde'l-Fârâbî," *el-Fârâbî ve'l-ḥaḍâratü'l-insâniyye* içinde (Bağdat: Maṭâbî' Dârü'l-ḥurriyye, 1976), 41-53.

²⁸ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 72-76.

²⁹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 82.

³⁰ Kübra Serbest, "Fârâbî'de Semâvî Cisimler" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2022), 70-71.

³¹ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 82-87.

³² Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 134-37.

³³ Ender Büyükozkara ve Rahmi Karakuş, "Fârâbî'ye Göre İnsanın Akletmesi ve Faal Akıl," *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 12, sayı: 1 (2022): 55. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1696>

³⁴ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 50-57.

³⁵ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 54.

³⁶ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 61.

ise teorik akla hizmet eder.³⁷ Zira Fârâbî şöyle der: “Mutluluğun başarılması için yararlı olan her şey iyidir; ancak, bu iyilik, onların özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır.”³⁸ Mutluluk ise başka bir gayeye ulaşmak için değil, bizzat kendisi için talep edilir.³⁹ Nitekim insanın nihai amacı da nazarî akıl yoluyla hakikati bilmek ve bu bilgi aracılığıyla ebedî mutluluğa erişmektir.

Bu açıklamalar, mutluluğun Fârâbî'nin sisteminde göreceli bir kavram olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak mutluluğun hangi ölçüde bilinebileceği, ona ulaşmak için ne yapılması gerektiği ve bunun nasıl gerçekleştirileceği, İlk Varlık ile diğer varlıklar arasında farklılık gösterir.

Bu farklılık insanda toplumsal bir yaşamı zorunlu kılar. Bunun birkaç sebebi vardır: Öncelikle her insanda doğuştan gelen barınma ve diğer insanlarla bir arada yaşama ihtiyacı bulunur.⁴⁰ Ayrıca, gerçek mutluluğun ne olduğunu belirleme ve bu mutluluğa ulaştıracak fiilleri tespit etme becerisi her insanda eşit düzeyde bulunmaz. Bu nedenle, insanların büyük bir çoğunluğu mutluluğun ne olduğunu bilmek ve bu doğrultuda ne yapması gerektiğini öğrenmek için bir kılavuza ihtiyaç duyar. Sonuç olarak, insanın mükemmelliğe bir ölçüde erişebilmesi için diğer insanlarla bir arada yaşaması ve onlarla ilişki kurması zorunludur.⁴¹

Bu noktada bireysel eksikliklerin toplumsal yapı aracılığıyla telafi edilmesi, Fârâbî'nin siyaset anlayışının temelini oluşturur. Ona göre en üstün iyiye küçük insan topluluklarında ulaşamaz. Onun, daha az yetkin olanın daha çok yetkin olana hizmet etmek için var olduğu yönündeki genel felsefesi burada da geçerlidir. Fârâbî'de en az yetkin olan topluluk evdir. Ev ise ancak bir sokağın parçası, sokak mahallenin, mahalle ise şehrin bir parçasıdır ve onun var olması içindir.⁴² Dolayısıyla en üstün iyi ancak şehirde ulaşılacak bir idealdir. İnsana düşen görev kendisini mutluluğa yani en üstün iyiye ulaştırabilecek bir şehir kurmasıdır. Ancak bu sayede varoluş gayesini gerçekleştirebilir.

İşte bu noktada Fârâbî'nin ontolojik görüşünün siyasete uygulanması safhası ortaya çıkar ki o bunu *Mutluluğun Kazanılması* kitabında aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

Araştırmacı için, siyasi toplumun ve şehirlerde şehir haklının bir araya gelmesinden doğan her şeyin, alemin bütününe meydana getiren cisimlerin meydana gelmelerine benzediği ortaya çıkar. O, şehir ve toplumun meydana getirdiği bütünün kapsadığı her şeyin bir benzerinin alemin bütününde mevcut olduğunu açıkça görür.⁴³

Fârâbî, âlemin düzeni ile şehir ve toplumun düzeni arasındaki benzerliği, tümevarım ve tümdengelim olmak üzere iki yöntemle temellendirir. Tümevarım yönteminde, öncelikle kendisinden sonra başka bir şeyin var olmasının mümkün olmadığı, İlk'e en uzak varlığı inceler ve onu hiçbir şeye yöneticilik yapmayan, yalnızca hizmet eden bir varlık olarak tanımlar. Bu noktadan hareketle, o hizmet eden varlığı yöneten ve aynı zamanda üst bir varlığa hizmet etmesi açısından yönetilen olan bir üst varlığa ulaşır. Fârâbî bu yöntemi hiyerarşik sırayı izleyerek, en aşağıda bulunan şeylerden başlayıp merteye olarak en üstte bulunanlara doğru genişletir.

Bu yükseliş zorunlu olarak yöneticilerin sayısının azalması ve mükemmelliklerinin artması sonucunu doğurur. Son aşamada artık yalnızca kendisine hizmet edilen, mutlak yetkinliğe sahip bir yöneticiye ulaşılır. Bu varlık, İlk Varlık'tır ve O, hiçbir eksikliği olmayan tam bir yetkinliğe sahiptir. O'nun dışındaki her şey, O'na yakınlık derecesine göre mükemmellik kazanır.⁴⁴

³⁷ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 168.

³⁸ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 85.

³⁹ İbrahim Sezgül, “Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi,” *Felsefe Dünyası* sayı: 47 (2008): 203.

⁴⁰ I. J. Rosenthal, “Farabî'nin Felsefesinde Siyasetin Yeri,” çev. Ali Çetinkaya, *İslami Araştırmalar Dergisi* 18, sayı: 2 (2005): 171.

⁴¹ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 90.; Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 13.

⁴² Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 81-82.

⁴³ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 15.

⁴⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 56-61.

Tümdengelim yönteminde süreç, İlk İlke'den başlayarak ondan türeyen ilkeler ve varlıklar aracılığıyla hiyerarşinin en alt basamağına kadar uzanır. Bu kozmik düzen, şehir düzenine doğrudan yansıtılır: İlk İlke şehirde İlk Reis'e, ondan türeyen ilkeler önderlere, daha alt varlıklar ise sıradan yurttaşlara denk düşer. Fârâbî, "şehrin içerdiği şeyler, âlemin bütününün içerdiği şeylerin benzeridir"⁴⁵ ifadesiyle bu paralelliği açık biçimde ortaya koyar. Böylece, İlk İlke'nin analizinin siyaset açısından anlamlı bir temel sunduğu görülmektedir.⁴⁶ Metafizik temellendirme, kurulacak siyasal düzenin teorik dayanağını oluşturmakta ve bu düzenin pratikte nasıl şekillenebileceğine dair bir çerçeve sunmaktadır.

Âlem ile şehir arasında kurulan hiyerarşik benzerlik, Fârâbî'nin siyaset kavramına yüklediği anlamın da felsefi temelini teşkil eder. Bu noktadan itibaren, siyaset olgusunun hem klasik İslam düşüncesinde hem de modern tanımlarda nasıl kavrandığına bakmak açıklayıcı olacaktır. İslam siyaset düşüncesi siyaseti, insanları veya şehirleri fiziksel, ahlaki, manevi ve entelektüel refahlarını artıracak şekilde, belirli bir ilke veya amaca uygun olarak yönetme ve idare etme sanatı olarak tanımlar.⁴⁷ Siyaset bilimci Andrew Heywood ise siyaseti "Genel sosyal kuralların yapılması, korunması ve değiştirilmesi" olarak tanımlamaktadır.⁴⁸

İki yaklaşım da siyaseti düzen oluşturma ve yönetim sanatı olarak ele almakta ve toplumsal yapı üzerindeki düzenleyici rolünü ön plana çıkarmaktadır. Benzer şekilde Fârâbî siyaseti, bireyleri ve toplumu mutluluğa ulaştırmayı amaçlayan bir yönetim sanatı olarak tanımlar. Ona göre siyaset, toplumu oluşturan bireylerin erdemli bir düzen içinde yaşamalarını sağlamak ve nihai mutluluğa erişmelerini mümkün kılmak için gereklidir. Bu nedenle filozof, siyaset bilimine hem bir yönetim sanatı hem de bu sanatın uygulama alanı olan devlet bilimi olarak yaklaşır.⁴⁹

Bu kısımda Fârâbî'nin, Mille kavramını anlamak için gerekli ön bilgilerden biri olarak, âlemi İlk Varlık'tan başlayarak insana kadar nasıl analiz ettiği ele alınmıştır. Mutluluğun mahiyeti ve hem İlk Varlık hem de diğer varlıklar için nasıl gerçekleştiği incelenmiştir. Ayrıca, bu çözümlemelerin siyasal düzenle ilişkisi incelenmiş; insan mutluluğunun ancak şehirde kazanılabileceği ve şehrin, kozmolojik düzenin bir yansıması olduğu ortaya konulmuştur. Daha önce açıklanan tümdengelim yöntemi doğrultusunda, İlk İlke'den başlayan hiyerarşik yapının şehir düzenine uyarlanarak siyasal düzenin temellendirilmesinde nasıl bir rol oynadığına değinilmiştir.

2. Erdemli Şehir'in Ne Olduğu ve Nasıl Kurulacağı

Bu bölümde, Fârâbî'nin siyaset felsefesinde merkezi bir yere sahip olan Erdemli Şehir düşüncesi, onu kuran İlk Reis'in nitelikleri çerçevesinde ele alınacaktır. Erdemli Şehir'in kuruluş amacı, İlk Reis ile İlk Varlık arasındaki benzerlik ve şehir düzeni ile kozmik düzen arasındaki ilişki, Mille kavramının doğru anlaşılabilmesi için gerekli ön bilgiler olarak sunulacaktır.

Fârâbî, toplum kavramını siyasi, idari ve hukuki yönlerden teşkilatlanmış bir topluluk anlamında kullanır.⁵⁰ Ona göre, mevcudatın ortak gayesi en üstün iyiye ve en son yetkinliğe, yani mutluluğa ulaşmaktır. İnsan ise bu mutluluğa ancak, mutluluğa ulaşmak gayesiyle teşkilatlanmış bir toplumun oluşturduğu bir şehirde ulaşabilir. Bu bağlamda Fârâbî, erdemli şehri, insanların hakiki mutluluğa ulaştıran şeylerde yardımlaşma amacıyla bir araya gelerek oluşturdukları şehir olarak tanımlar.⁵¹

⁴⁵ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 15.

⁴⁶ Adnan Ayaz, "Fârâbî'de Siyaset Felsefesi Kaynakları ve Etkileri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 126.

⁴⁷ Fauzi M. Najjar, "Siyasa in Islamic Political Philosophy" in *Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani*, ed. Michael E. Marmura (Albany: State University of New York Press, 1984), 92.

⁴⁸ Andrew Heywood, *Politics* 4. bs (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 2.

⁴⁹ Çiğdem Ekincioglu, "Farabi ve Siyaset Felsefesine Dair Görüşlerinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 32.

⁵⁰ Suat Çelikkol, "Farabi'nin Toplum Görüşü," *Bilimname* 19, sayı: 2 (2010): 101.

⁵¹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 188.

Filozofun düşüncesinde Erdemli Şehir ancak akli ve ahlaki erdemleri en mükemmel seviyede taşıyan İlk Reis tarafından kurulabilir. İlk Reis, şehrin ve onu oluşturan parçaların varlık bulmasının temel sebebidir. Aynı zamanda, bu parçaların kendi mertebelerine uygun şekilde düzenlenmesinden ve herhangi bir düzensizlik durumunda müdahale ederek düzenin yeniden sağlanmasından da sorumludur.⁵² Bu nedenle Erdemli Şehir, bir anlamda İlk Reis'ten sudur ederek⁵³ onun öncülüğünde şekillenmekte ve tespit ettiği ilkeler çerçevesinde inşa edilmektedir.

Bu şekilde İlk Varlık ile İlk Reis arasında benzerlik kurmak mümkün hale gelir. Nasıl ki İlk Varlık, kendisinden sonra gelen mevcutların sebebiyse İlk Reis de şehrin ve onu oluşturan parçaların sebebidir. Aynı şekilde İlk Varlık, varlık olmak bakımından en üstün olandır; İlk Reis de insanlar arasında bedensel ve zihinsel açıdan en üstün durumda olandır. Fârâbî'ye göre, İlk Reis'in hem tabiat itibarıyla en üstün olmaya hazır olması hem de iradesiyle bu üstünlüğü fiiliyata dönüştürmesi gerekir.⁵⁴

Fârâbî, İlk Reis'in öncelikle bir filozof olması gerektiğini ifade eder. Çünkü felsefe, diğer sanatların hizmet ettiği hâkim bir sanattır ve İlk Reis de mutlak anlamda hükmeden bir konumdadır. Teorik bilgilerin öğrenilmesinin öncelikli olması sebebiyle reislik filozofluktan sonra gelir, ancak mutlak anlamda filozof olan bir kişinin aynı zamanda İlk Reis olması da zorunludur.⁵⁵ Zira Fârâbî, filozofun teorik olarak ulaştığı erdemleri başkalarında fiilen meydana getirme kudretine sahip olması gerektiğini vurgular.⁵⁶ Filozofun İlk Reis olması, insanları bir araya getirerek bir şehir kurmasıyla gerçekleşir. Bu ise İlk Reis'in büyük bir bilgi ve fikir gücüne, üstün ahlaki erdemlere ve yetkin bir sanata sahip olmasıyla mümkün olur.⁵⁷ Dolayısıyla İlk Reis hem filozof hem de hükümdar konumundadır. Ayrıca, kurduğu şehrin yasalarını da belirlediği için aynı zamanda bir kanun koyucudur. Sonuç olarak Fârâbî filozofluk, hükümdarlık ve kanun koyuculuk vasıflarını aynı şahısta birleştirmiştir. Bu bütünlük, Fârâbî'nin felsefi sisteminde içsel bir tutarlılık sağlar ve siyaset felsefesine özgün bir katkı sunar.

Bu kısımda, Fârâbî'nin Erdemli Şehir anlayışı ele alınmıştır. Erdemli Şehir, filozof ve hükümdar olan İlk Reis önderliğinde kurulmuş; varlıkların ortak gayesi olan mutluluğa ulaşmayı amaçlayan bir yapıdır. İnsanların tabiat ve irade yetileri doğrultusunda hiyerarşik bir düzen oluşturduğu bu yapıda, herkes bir üsttekinе hizmet ederek düzenin parçası olur. Bu düzenin oluşmasında, İlk Reis'in koyduğu ilkeler öncelikli bir öneme sahiptir.

3. Mille'nin Tasarlanma Süreci

Bu bölümde, Fârâbî'nin İlk Reis anlayışı çerçevesinde akıl mertebeleri, Faal Akıl'ın işlevi ve vahiy süreci ele alınacaktır. İlk Reis'in sahip olması gereken nitelikler açıklanacak ve bu niteliklerin filozof, nebi, hükümdar ve kanun koyucu kavramlarıyla ilişkisi değerlendirilecektir. Ayrıca Mille'nin nasıl oluştuğu ve hangi işlevleri üstlendiği tartışılacak; felsefe ile Mille arasındaki yöntem farklılıkları ile Mille'nin siyasal düzen açısından taşıdığı rol incelenecektir.

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, Erdemli Şehir, İlk Reis tarafından kurulur ve düzeni ile işleyişini belirleyen ilkeler de yine onun tarafından oluşturulur. İlk Reis, yönettiği toplumu mutluluğa ulaştırmak amacıyla belirli şartlar çerçevesinde sınırlandırılmış bir dizi görüş ve fiil tasarlar.⁵⁸ Fârâbî, bu tasarlanan görüş ve fiiller bütünü "Mille" (الملة) olarak adlandırır. Mille kavramı, onu tasarlayan İlk Reis ile doğrudan ilişkili olduğundan, kavramın analizine geçmeden önce İlk Reis'in sahip olduğu nitelikleri incelemek önem taşır.

⁵² Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 194.

⁵³ Ayaz, "Fârâbî'de Siyaset Felsefesi Kaynakları ve Etkileri," 153.

⁵⁴ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 196.

⁵⁵ Türker ve Umut, *Fârâbî'nin Siyaset Düşüncesinde Hakikat-Siyaset İrtibatı Meselesi*, 49.

⁵⁶ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 45-46.

⁵⁷ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 46.

⁵⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 16.

Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde Erdemli Şehir'in yöneticisinin fıtratında bulunması gereken 12 özelliğten bahseder.⁵⁹ Bu nitelikler, İlk Reis'in tabiat bakımından bu role hazır olması gerektiğini ortaya koyar. Ancak, Mil-le kavramı bağlamında esas önemli olan, İlk Reis'in duyu, düşünme ve tahayyül gücünün üstün olması gerektiğidir.

Fârâbî'ye göre İlk Reis'in öncelikle teorik felsefeyi tam olarak bilmesi gerekir. Çünkü o, şehrin düzenlenmesi ve onda uygulanacak kuralların belirlenmesi görevini, İlk Varlık'ın örnekliği doğrultusunda yerine getirecektir.⁶⁰ Teorik felsefe, insanın düşünme gücünün nazari (*teorik*) ve amelî (*pratik*) olarak ikiye ayrılan kısmından nazari olanıyla ilişkilidir. Nazari güç veya nazari akıl, insanın kendi gücüyle değiştiremeyeceği cinsten varlıkları, örneğin bir bütünün parçasının o bütünden küçük olması gibi zorunlu gerçeklikleri, bilme yetisidir. Bu akıl, bahsi geçen cinsten bilgileri bilfiil (*fiilen*) bilmediği durumda "bilkuvve (*potansiyel*) akıl" olarak isimlendirilir.⁶¹

Bu noktada Fârâbî'nin insanın düşünme gücünü farklı mertebelere ayırdığını belirtmek önemlidir. Ona göre, insani akıl şu şekilde açıklanır:

İnsanda başından itibaren tabii olarak bulunan insani akla gelince; o, makullerin resimlerini kabul etmek için hazırlanmış bir maddede bulunan bir heyettir. O, bilkuvve akıl, heyûlânî akıl ve yine bilkuvve makuldür.⁶²

İnsanın bilkuvve akıllı, potansiyel halden fiili hale geçebilmesi için maddeden bağımsız, özü itibarıyla bilfiil akıl olan bir varlığın etkisine ihtiyaç duyar. İşte bu varlık Faal Akıl'dır ve adı da bilkuvve akıllı bilfiil hale getirme işlevinden gelir.⁶³ Faal Akıl, insanın bilkuvve aklına onu bilfiil hale getirecek bir etki sunar. Bu etki sayesinde bilkuvve akıl hem kendisine verilen şeyi hem bu şeyi vereni hem de kendi varlığını akleder. Böylece, potansiyel halde bulunan akıl, bilfiil akıl seviyesine ulaşır.⁶⁴

Burada, Faal Akıl'ın etkisini kabul ettiği için bilkuvve akıl olarak da adlandırılan heyûlânî akıl, münfail (*edilgen*) akıl mertebesine ulaşır. Bu bağlamda, Faal Akıl'ı "etken akıl" olarak düşünebiliriz. Münfail aklın yetkinleşmesiyle birlikte insan, bilfiil akıl ve bilfiil makul düzeyine ulaşır. Bu aşamanın ardından insanın düşünme becerisi, müstefâd (*kazanılmış*) akıl seviyesine yükselir. Bu akıl, maddeden daha kesin ve tam bir biçimde ayrılmıştır ve artık onunla Faal Akıl arasında başka bir aracı bulunmaz. Bu noktada insan, Faal Akıl'ın etkisini tamamen içselleştirerek sanki onunla birleşmiş hale gelir.⁶⁵ İşte bu, insanın ulaşabileceği en yüce mutluluktur.⁶⁶

Bir başka ifadeyle, insanın doğuştan sahip olduğu düşünme gücü, etken akıl olan Faal Akıl'ın etkisiyle münfail (*edilgen*) akıl seviyesine yükselir ve böylece potansiyel halden aktif hale geçer. Daha sonra, bu aktif akıl insanın teorik ve pratik çabalarıyla yetkinleşerek müstefâd (*kazanılmış*) akıl seviyesine ulaşır. Etken, edilgen ve kazanılmış kavramları bu süreç çerçevesinde değerlendirilmelidir. İnsanın nihai yetkinliği, Faal Akıl ile birleşmiş gibi olduğu durumla ifade edilir ki bu, ulaşılacak en yüksek mertebedir.

Bahsi geçen birleşme durumu, insanın düşünme gücünün hem teorik hem de pratik yönlerinde gerçekleşir. Eğer bu durum, insanın mütehayyile gücünde de meydana gelirse, o kişi kendisine vahyedilen bir insan olur. Fârâbî'ye göre, vahiy İlk Sebep tarafından Faal Akıl'a taşırılır. Ardından bu taşan şey Faal Akıl tarafından, müstefâd akıl aracılığıyla münfail akla aktarılır ve onun aracılığıyla da mütehayyile gücüne ulaşır.⁶⁷ Bu noktada, İlk Sebep

⁵⁹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 202-5.

⁶⁰ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 68.

⁶¹ Abu Nasr Fârâbî, *Fusulü'l-Medeni*, çev. Hanefi Özcan. (İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 31.

⁶² Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 160-63.

⁶³ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 43.

⁶⁴ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 160-65.

⁶⁵ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 198-201.

⁶⁶ Abu Nasr Al-Farabî, *Risale Fi'l Akl* (Beyrut: Catholic Press, 1938), 31.

⁶⁷ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 200.

tarafından mütehayyile gücüne gerçekleşen taşma fiilinin dolaylılığına dikkat etmek gerekir. Fârâbî, bu durumu *Es-Siyasetü'l Medeniyye* adlı eserinde şöyle ifade eder:

İşte, kazanılmış akıl kanalıyla Faal Akıl'dan munfâil akla gelen bu akış, Vahy'dir. Faal Akıl, İlk Sebep'in varlığından çıkmıştır. Bunun için, Faal Akıl aracılığı ile bu insana vahyedenin İlk Sebep olduğu söylenebilir.⁶⁸

Mütehayyile gücü, akletme gücünden gelen bilinirleri oldukları gibi kabul edemez, onları ancak duyulabilirlerin imgeleri ve sembolleri aracılığıyla taklit ederek kabul edebilir.⁶⁹ Faal Akıl, mütehayyile gücüne hem akletme gücünün nazari kısmına hem de ameli kısmına ait bilgileri taşıyabilir. Mütehayyile yetisi, nazari kısma ait olan makulleri (*akledilirleri*) doğrudan kavrayamaz, ancak onları taklit yoluyla algılar. Örneğin, İlk Sebep'e dair bir bilgi ulaştığında, onu güzel ve yetkin duyulurlarla taklit eder. Ameli kısma ait olan tikelleri ise bazen olduğu gibi, bazen ise taklitleri aracılığıyla kabul eder.⁷⁰

Erdemli Şehir'i yönetecek İlk Reis'in Faal Akıl ile sanki birleşmiş durumda olması ve dolayısıyla vahiy alan konumunda bulunması gerekir. Zira insan, ancak Faal Akıl'la kendisi arasında başka herhangi bir aracı kalmadığında vahiy alır.⁷¹ Ayrıca Fârâbî'ye göre İlk Reis, Erdemli Mille'deki fiilleri ve görüşleri ancak vahiy ile alır. Bu gelen vahiy, İlk Reis'e Mille'deki erdemli fiilleri ve görüşleri belirlenmiş olarak bildirebilir. Ya da İlk Reis vahiyden ve vahiy gönderenden aldığı güç ile Mille'deki fiiller ve görüşleri kendisi belirler.⁷² Bu bağlamda Fârâbî, özgün biçimde geliştirdiği vahiy ve nübüvvet anlayışını siyaset felsefesinin temel unsurları olarak konumlandırmakta ve onların toplumsal düzenin tesisi açısından zorunluluğunu akli gerekçelerle temellendirmektedir.

Ek olarak Fârâbî'ye göre, nazarî ilmi tamamlamamış bir kişinin de vahiy alması mümkündür ancak bu vahiy yalnızca ameli kısım ile sınırlıdır. Ayrıca, tabii ilimler konusunda bilgi sahibi olmayan bu kişi, aldığı vahyin hakikatini de tam anlamıyla kavrayamaz. Bu noktada, nazarî ilmi tamamlamamış biri ile tamamlamış olanın aldığı vahiy arasında yalnızca isimsel bir benzerlik vardır.⁷³ Nitekim Fârâbî, vahiy alan ikinci tür insanı "Kâhin" olarak adlandırırken, "Nebi" olmanın ön koşulu olarak filozof olmayı şart koşar. Yukarıda açıklandığı gibi, filozof vahyi münfail akli aracılığıyla mütehayyile yetisine alır. Vahyin doğrudan mütehayyile yetisine taşabileceği düşüncesi, Fârâbî'nin ifadelerinden çıkarılamamaktadır.⁷⁴ Ona göre vahiy, bir bakıma filozofun metafizik ve ilahi meselelere entelektüel olarak yükselmesidir.⁷⁵ Bu bağlamda, Fârâbî'nin kullandığı terimlerin dini çağrışımlarından yola çıkarak, onun belirli bir dine atıfta bulunduğunu düşünmek aceleci bir yorum olabilir.⁷⁶ Zira Fârâbî'nin vahiy ve nübüvvet konusundaki görüşleri, geleneksel İslam inancı ile örtüşmemektedir.⁷⁷

Fârâbî'nin düşüncelerinin özgünlüğünü vurgulamak açısından, filozof, İlk Reis ve nebi isimlendirmelerinin aynı kişi için kullanıldığını belirtmek önemlidir. Fârâbî üzerine yapılan bazı çalışmalar, filozof ile peygamber arasında bir hiyerarşi kurma amacıyla, bu iki vasfın farklı kişilere ait olduğunu öne sürmekte ve bu doğrultuda filozofun mu yoksa peygamberin mi daha üstün olduğu konusunda görüş ayrılığına düşmektedir.⁷⁸ Bu çalışmaların bazıları,

⁶⁸ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 93.

⁶⁹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 172-77.

⁷⁰ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 178-81.

⁷¹ Farabî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 93.

⁷² Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 18.

⁷³ Abu Nasr Alfarabî, *Fusûl Munteze'a* (Beyrut: Dar El Machreq, 1984), 95-99.; Fârâbî, *Fusulü'l Medeni*, 73-74.1984

⁷⁴ Haklı, "Fârâbî'de Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Din Dilinin Yapısı," 305.

⁷⁵ Daniel H. Arioli, "The First Ruler and the Prophet: On the Identity-in-Difference of Politics, Religion, and Philosophy in the Thought of Alfarabî and Ibn Sina," *Polity* 46, sayı: 4 (2014): 555.

⁷⁶ İlhan Kutluer, "Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyo-Politik, Entelektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü," *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, ed. Fethullah Terkan ve Şenol Korkut (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 30:286.

⁷⁷ Ayaz, "Fârâbî'de Siyaset Felsefesi Kaynakları ve Etkileri," 194-95.; Hasan Şahin, "Fârâbî'nin Vahiy Anlayışı," *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, ed. Fethullah Terkan ve Şenol Korkut (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 30:275-76.

⁷⁸ Ayaz, "Fârâbî'de Siyaset Felsefesi Kaynakları ve Etkileri," 195.; Haklı, "Fârâbî'de Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Din Dilinin Yapısı," 305-6.; Deniz, "Din, Felsefe ve Mille," 77.

Fârâbî'nin düşüncelerini Hz. Muhammed'e atıfla geliştirdiğini ve dolayısıyla peygamberlerin aslında filozof olduklarını öne sürmektedir.⁷⁹ Filozof, İlk Reis ve kanun koyucunun farklı şahıslar olduğu yönünde bir görüş bildiren çalışmaya rastlamak mümkün değildir. Oysa filozof ile İlk Reis arasındaki ilişki ile nebi arasındaki ilişki tamamen aynıdır.⁸⁰ Bu durum, mevcut görüş ayrılıklarının Fârâbî'nin düşüncelerinden değil, araştırmacıların şahsi yorumlarından kaynaklandığını düşündürmektedir.

Yukarıdakilere ek olarak, Louis Gardet, Fârâbî'nin Nebi tanımının dinlerdeki peygamber tanımıyla benzeştiğini, ancak filozofun Nebi ile esas kastının şeriat getiren büyük peygamberler olduğunu ileri sürmektedir.⁸¹ Ne var ki, Fârâbî'nin kullandığı kavramları özgünlüklerini dikkate almadan doğrudan dini bir bağlamda değerlendirmek, çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Zira bu durumda, devlet başkanlığı yapmamış peygamberlerin nasıl konumlandırılacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Gardet, bu güçlüğü aşmak için bir çözüm önermişse de söz konusu ayrıma Fârâbî'nin kendi eserlerinde rastlamak mümkün değildir. Dolayısıyla, Fârâbî'nin kavramlarını kendi bağlamında ve özgünlüklerini koruyarak değerlendirmek gerekir; aksi halde onun peygamberleri genel anlamda filozof olarak mı gördüğü, filozofu peygamberden üstün mü yoksa aşağı mı konumlandığı ve devlet idaresinde bulunmamış peygamberleri nasıl açıkladığı gibi sorunlarla karşılaşılır.

Tüm bu tartışmalar göstermektedir ki, Fârâbî'nin kullandığı kavramların başka bağlamlara taşınması çoğu kez sorunlu sonuçlara yol açmakta, hatta filozof ile nebi arasında Fârâbî'ye ait olmayan hiyerarşilerin kurulmasına sebep olmaktadır. Oysa Fârâbî'nin kendi sisteminde bu kavramlar arasında ayırım değil, bütünlük esastır. Bu noktada, Fârâbî'nin felsefesindeki bütüncül yapıya dikkat etmek gerekir. Şimdiye kadar, insanın anlama gücü ve ulaşabileceği en üst yetkinlik düzeyi açıklanmıştır. Bu düzeye erişen kişi; teorik bilgiye sahip olması yönüyle filozof, Faal Akıl'dan mütehayyile gücüne taştan vahyi alması yönüyle nebi, yönetme vasfı dolayısıyla İlk Reis, yasa belirleme yetkisi bakımından ise kanun koyucu olarak adlandırılır. Ancak, bu farklı isimler aslında aynı insanın farklı yönlerini ifade eden unvanlardan ibarettir. Tıpkı insanın duyu, tahayyül ve akletme yetilerinin aynı bütünün üç farklı aşaması olması gibi, filozofun teorik bilgiyi bilmesi, vahyin tahayyül yetisinde imgeler yoluyla şekillenmesi, ameli erdemler aracılığıyla erdemli fiillerin belirlenmesi ve Mille'nin halka temsil ve ikna yoluyla ulaştırılması, bir bütünün farklı yönleri olarak değerlendirilmelidir.

Bu nedenle, Fârâbî'ye göre Mille, filozof ve nebi olan İlk Reis'in belirlediği ve toplumun mutluluğa ulaşmasını sağlayan ilkeler bütünüdür. Mille hem teorik bilginin aktarımını hem de pratik yaşamın düzenlenmesini içerdiği için, felsefe, şeriat ve din ile hemen hemen eşanlamlıdır.⁸² Zira bunların tümü, insanları en yüksek iyiye ulaştırmayı hedefleyen bir düzenin farklı belirlenimleridir. Fârâbî, bu ilişkiyi şu şekilde ifade eder:

Şimdi, varlıkların bilgisi kazanıldığında veya öğrenildiğinde, eğer onların kavramları akılla tasavvur ediliyor ve kesin kanıtlar aracılığıyla tasdik ediliyorsa, bu bilgileri içine alan ilim felsefedir. Eğer onlar kendilerini taklit eden misaller üzerinden tahayyül etme yoluyla biliniyor, tahayyül ettirilen bu şeyler ikna yöntemiyle tasdik ettiriliyorsa, eskiler bu bilgileri içine alan şeyi Mille diye adlandırır. Bu akılsalların kendileri alınır ve ikna yöntemleri kullanılırsa, bunları kapsayan Mille'ye popüler, meşhur, zahiri felsefe denir.⁸³

Bu noktada, felsefe ve Mille'nin aynı konular hakkında bilgi verdiği, ancak yöntemlerinin farklı olduğu görülmektedir. Felsefe, hakikati akla ve kesin delillere dayanarak ortaya koyarken Mille, mütehayyile yetisine ve ikna yöntemlerine dayanır. Felsefenin ispat ettiği konular, Mille aracılığıyla halka misaller ve ikna yoluyla anlatılır. Mille'nin

⁷⁹ Nur, "Fârâbî'nin Mille teorisi," 26-27.

⁸⁰ Ali Ishraq, "Philosophy and Religion in the Political Thought of Alfarabi," *Religions* 14, sayı: 908 (2023): 5. <https://doi.org/10.3390/rel14070908>

⁸¹ Louis Gardet, "et-Tavfîk beyne'd-dîn ve'l-felsefe 'inde'l-Fârâbî," *el-Fârâbî ve'l-haḍâratü'l-insâniyye* içinde (Bağdat: Maṭâbi' Dârü'l-hurriyye, 1976).

⁸² Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 24.

⁸³ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 44.

amacı, en üstün mutluluğa ulaşan insanın, bu mutluluğa götüren teorik ve pratik bilgileri halka temsil ve ikna yoluyla aktarmasını sağlamaktır. Kanun koyucu için teorik ilimlerle kanıtlanmış teorik şeyler kesindir. Ancak, kanun koyucu, bu hakikatleri geniş halk kitleleri için semboller, temsiller ve ikna edici kanıtlarla şekillendirerek Mille'yi oluşturur.⁸⁴

Anlaşılabileceği üzere, Mille, İlk Reis'in halk için tasarladığı bir bütündür ve kendisi için hakikat mertebesinde bulunmaz. Ancak, tüm bireyler doğrudan ahlaki mükemmelliğe ulaşamayacağından, Mille, İlk Reis tarafından siyasal topluluğun düzenini ve devamlılığını sağlamak amacıyla üretilmiştir.⁸⁵ Bu yönüyle Mille, belirli bir amacın gerçekleştirilmesi için kullanılan siyasal bir araçtır ve değeri, bu amaca hizmet etme derecesine bağlıdır.⁸⁶ Bu da Mille'nin din olmadığına getirilebilecek deliller arasında zikredilebilir. Zira din siyasal bir araç değildir ve değeri, siyasal bir topluluğun düzenini ve devamlılığını sağlaması açısından ölçülemez.

Bu bölümde, insanın akletme gücünün Faal Akıl ile birleşme seviyesine ulaşana kadar geçtiği aşamalar ele alınmıştır. Ardından, Faal Akıl'dan insanın mütehayyile yetisine akledilirlerin vahiy şeklinde taşıdığı ve mütehayyile yetisinin bu akledilirleri misaller yoluyla aldığı gösterilmiştir. Bu sürecin, aynı insanın farklı sıfatlar almasıyla sonuçlandığına işaret edilmiştir. Sonuç olarak, Mille'nin nasıl ortaya çıktığı ve mahiyetinin ne olduğu açıklığa kavuşmuştur.

4. Siyasal Bir Kavram Olarak Mille'nin Analizi

Fârâbî'nin siyaset düşüncesinde İlk Reis, Mille ve Medine kavramları, siyasal yapının üç ana unsurunu oluşturur. İlk Reis, Medine'nin kurucusu olup, şehirdeki hiyerarşik düzeni inşa eder ve bu düzenin yasalarını belirler. Medine'de kurulan sosyal ve siyasal yapı, İlk Reis tarafından şekillendirilir ve yönetilir. Mille kavramı, bir şehrin, bir ulusun ya da mamur dünyanın tamamında, toplulukların bir araya gelerek oluşturduğu erdemli yönetimlerin ilkelerini ve tekil olaylara yönelik belirlenen yasaları içeren bir bütündür. İlk Reis'in otoritesi altında halkın yaşamını düzenlemek üzere tasarlanan bu yapı, bir şehrin sakinleri tarafından benimsenen inanç ve davranışların toplamını içerir. Buna karşılık şehir, ortak bir Mille, düşünsel ilkeler ve toplumsal bağlar etrafında şekillenen ve örgütlenen siyasal bir yapıya karşılık gelir.⁸⁷

Dolayısıyla, Mille'de yöneten ve yönetilen ayrımı, en başta onun ortaya çıkması için zorunludur. Bu durum, siyaset biliminin temel konularıyla doğrudan ilişkilidir. Zira siyaset, özünde devleti incelemek ya da daha geniş anlamıyla yönetme pratiği ve iktidarın işleyişini anlamaya çalışmaktır.⁸⁸ Fârâbî de Mille kavramını din veya inanç sisteminden çok, bir yönetme sanatı olarak ele alır.⁸⁹ Bu nedenle, devlet başkanının halkını yönetmek amacıyla tasarladığı Mille kavramını din ile özdeşleştirmek veya siyaset biliminden ayırmak mümkün değildir.

Önceden bahsi geçtiği üzere Mille ile, felsefede ortaya konan teorik ve pratik şeylerin, ikna ve hayal ettirme yoluyla yahut ikisiyle birlikte halkın anlayabileceği tarzlarda onlara öğretilmesi amaçlanır.⁹⁰ Felsefe, doğası gereği azınlıkta kalan bir insan grubuna hitap ederken, Mille toplumun geniş kesimlerine yönelir. Felsefe, akli kavramlar ve burhanî kıyaslarla şekillenirken, Mille ise mecazi imgeler ve ikna edici benzetmeler üzerine kuruludur.⁹¹ Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Mille, felsefede ispat edilen bilgileri taklit ettiğinden, gerçek mutluluğu da mutluluk olduğuna inanılan şeyler aracılığıyla temsil eder.⁹² Bu nedenle Mille, gerçek mutluluğu ne tanımlayabilir ne de ispat edebilir. Ancak halkın çoğunluğuna, gerçek mutluluğu ona en yakın imgelerle tasvir

⁸⁴ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 47-48.

⁸⁵ Steiris, Nuryшева ve Konayeva, "Al-Farabi on the interdependence of religion and politics," 122.

⁸⁶ Zerrin Kurtoğlu, "Fârâbî'nin Din Tanımının İnsani Bilgelikle İlişkisi" *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, ed. Fethullah Terkan ve Şenol Korkut (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 30:297.

⁸⁷ Muhammed Abid el-Cabirî, "Meşrû' firâ' cedîde li-felsefetî'l-Fârâbî's-siyâsiyye ve'd-dîniyye," *Maṭâbi' Dârü'l-ḥurriyye* (1976): 372.

⁸⁸ Heywood, *Politics*, 4.

⁸⁹ Bouyahya, "Dualism in Al-farabi's writings and language," 128.

⁹⁰ Abu Nasr Fârâbî, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 69.

⁹¹ Sâlim 'Iyâdî, "Medḥal ilâ el-felsefe el-siyâsiyye 'inde el-mu'allim el-ş ânî Abû Naşr el-Fârâbî," *Al-İslah E-Dergi* (2015): 7:50-51.

⁹² Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 45.

ederek zihinlerinde bir hayal oluşturmaya çalışır. Bu yönüyle Mille, ancak felsefeye uyduğu sürece anlam kazanır. Dolayısıyla, Mille'nin din olarak adlandırılmayacağına dair deliller arasında bu husus da zikredilebilir.

Erdemli Mille'de yer alan teorik ve iradi meseleler ise Fârâbî'nin *Kitâbü'l Mille* adlı eserinde ele alınmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:⁹³

- 1-Allah'ı nitelendiren teori.
- 2-İlk Varlık'tan sonra gelen cismani olmayan varlıkların özelliklerini içeren bilgiler.
- 3-Alemi, onun parçalarını ve onların Allah'a ve birbirlerine nispetlerinin ne olduğunu içeren bilgiler.
- 4-İnsanın oluşumuna ve onun alemdeki konumuna dair bilgiler.
- 5-Nübüvvet ve vahyin mahiyeti ve keyfiyetine dair bilgiler.
- 5-Ölüm ötesi yaşamın hallerini içeren bilgiler.

6-Bunlara ek olarak, iradi meselelerde bilinmesi gerekenler arasında şunlar yer alır: Geçmişte kurulmuş erdemli yönetimler ve onların unsurlarını ayrıntılı şekilde bilmek, aynı şekilde geçmişte kurulmuş erdemsiz yönetimler ve bunların parçalarını detaylarıyla kavramak. Ayrıca, bu yönetim biçimlerinin günümüzdeki karşılıklarını tespit edebilmek de önemli bir unsurdur.⁹⁴

Mille'de yer alan fiiller ise şu şekilde özetlenebilir: Yukarıda belirtilen meselelerde övgüye layık olanların yüceltilmesi ve övülmesine yönelik sözler ve fiiller, yergiye layık olanların yerilmesine dair sözler ve fiiller ile insanların hem kendi aralarındaki hem de başkalarıyla olan ilişkilerini adaletle düzenleyen fiiller.⁹⁵ Bununla birlikte, Mille teorik meseleleri de içerir. Ancak teorik meselelerin ispatı ve pratik meselelerin ilkelerinin kaynağı felsefedir. Mille ise bu meseleleri, İlk Reis'in içinde bulunduğu toplumun şartlarına ve dönemin gerekliliklerine uygun olarak tasarladığı biçimde halka aktarır. Bu nedenle Mille belirli bir zaman ve mekân bağlamıyla sınırlıdır; buna karşılık felsefe evrensel ve zamansız bir çerçeve sunar. Dolayısıyla Mille, felsefenin bir belirlenimi olup onun altında konumlanır.

Fârâbî'ye göre halk için oluşturulan Mille'de hatabî ve şiirsel olmak üzere iki temel öğretim yöntemi kullanılır.⁹⁶ Hatabî yöntem, insanları belirli bir düşünceye inandırmayı ve bir görüşü tasdik etmeye yönlendirmeyi amaçlar. Hatabî sözler ile kesin bilgiye yakın bir zan oluşturma amacı güdülmez.⁹⁷ Hitabetin temel işlevi, insanlarda duygusal bir yönelim uyandırmaktır. Bu yönelim, bazen akli gibi görünse de aslında hissi bir temele dayanır ve esas amacı, kitleleri belirli bir düşünce veya davranışa yönlendirmektir. Şiirsel yöntem ise insan zihninde belirli bir konuya dair bir tasavvur oluşturmaya amaçlar. Bu tasavvur, güzellik ve çirkinlik, yücelik ve düşüklük gibi kavramlar çerçevesinde şekillenir. Şiirsel yöntem, bireyde hayal ettirdiği konuya dair bir duygu uyandırır ve bu duygu, hoşlanma ya da hoşlanmama şeklinde kendini gösterir. Böylece insan, bir şeye yönelme veya ondan kaçınma eğilimine girer.⁹⁸

Mille'nin temel amacı hakikati doğrudan ispatlamak değil, onu temsil ve ikna yoluyla aktarmaktır. Dolayısıyla onda kullanılan yöntemler de felsefe ve mantık değil, hitabet ve şiirdir. Bu bağlamda Mille, halkta belirli bir algı ve yönelim oluşturarak, yeteneği olanları felsefeye yükseltmek için bir köprü görevi görür; yeteneği olmayanları ise felsefeye mümkün olduğu kadar yaklaştırır. Bu açıdan Mille, halka indirilmiş bir felsefe olarak değerlendirilebilir. Zira

⁹³ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 20-21.

⁹⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 20-23.

⁹⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 22-25.

⁹⁶ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 87.

⁹⁷ Abu Nasr Fârâbî, *İhsâ'ül Ulûm*, çev. Ahmet Ateş. (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 82-83.

⁹⁸ Fârâbî, *İhsâ'ül Ulûm*, 83-85.

Fârâbî'nin felsefesinde doğru Mille ve felsefe aynı hakikatin farklı belirlenimleridir ve ikisi de insanı nihai mutluluğa ulaştırmayı amaçlar.⁹⁹ Ancak aralarındaki temel fark, izledikleri yöntemdir.¹⁰⁰

İlk Reis, felsefe aracılığıyla gerçek mutluluğa ulaşır ve mütehayyile gücü sayesinde halkın da bu mutluluğa erişmesi için gerekli şartları belirler. Bu şartlar ise ancak siyasal bir yapı içinde uygulanabilir.¹⁰¹ Bu noktada Mille, yalnızca felsefenin bir aracı olarak kalmaz; aynı zamanda onun siyasal bir yapı içinde kendini gerçekleştirmesine de olanak tanır. Böylece felsefe, bireysel düzeyde hakikati bilmek ve mutluluğa ulaşmak için yeterli olsa da toplumsal düzeyde insanları yönlendiren bir yapı olarak Mille'ye ihtiyaç duyar. Bu anlamda felsefenin, toplumsal işlevini yerine getirebilmek için Mille'ye bağımlı olduğu öne sürülebilir.¹⁰²

Fârâbî'nin siyaset düşüncesinde İlk Reis'in rolü, sadece vahyi ileten bir elçi olmaktan çok daha fazlasıdır. O, yasaları formüle eden, topluma uygun hale getiren ve bunların uygulanmasını sağlayan bir kurucu ve yöneticidir.¹⁰³ *Kitâbü'l Mille* adlı eserinde Fârâbî, İlk Reis'in Mille'yi oluşturma sürecini "tasarlama" fiiliyle ifade eder. Bu fiil, sadece bir bilgiyi yorumlamak veya iletmek değil, doğrudan bir yapı inşa etmek, yeni bir düzen kurmak anlamına gelir. Bu durum, İlk Reis'in aktif rolünü vurgularken, aynı zamanda Mille'nin geleneksel din anlayışından farklı bir siyasal kavram olduğunu da ortaya koyar.

Ek olarak Mille, İlk Reis'in belirlediği sabit kurallar bütünü olarak anlaşılmamalıdır. Onda bulunan yasalar, belirli şartlara göre oluşturulmuş ve bu şartlarla sınırlandırılmış, tümelleri felsefede bulunan pratik düzenlemelerdir.¹⁰⁴ Zira İlk Reis Mille'yi içinde bulunduğu toplum ve dönemin ihtiyaçlarına göre tasarlar ve şekillendirir. Bu nedenle, İlk Reis'in yaşadığı zamandan farklı bir dönemde, Mille'de belirlenmiş fiiller farklılık gösterecektir.¹⁰⁵ İlk Reis'in koyduğu yasalar, sonraki dönemlerde toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden gözden geçirilebilir ve değiştirilebilir.¹⁰⁶ Bu durum, geleneksel din anlayışından farklı olarak, Mille'nin mutlak, zaman üstü ve değişmez bir ilahi yasa olmadığını; aksine, siyasal düzenin sürekliliğini sağlamak için esnek bir sistem olarak tasarlandığını gösterir.

Benzer şekilde, İlk Reis'in içinde yaşadığı toplumdan farklı bir toplumda, o topluma uygun misaller içeren farklı bir Mille ortaya çıkacaktır. Bu nedenle, mutluluğa ulaşma gayesi ortak olmakla birlikte, farklı Mille'lere sahip erdemli şehirler bulunabilir.¹⁰⁷ Ancak burada önemli bir ayrım yapılmalıdır: Mille'nin dayandığı ve aslı felsefede bulunan teorik bilgiler, iki temel sebepten dolayı değişmez. Birincisi, teorik bilgilerin konusu olan varlığın tabiatı değişime uğramaz. İkincisi, teorik bilgiler kesin kanıtlarla ispatlanmış ve doğruluğu kesinleşmiş durumdadır. Hakiki mutluluk da bu kapsama girer. Dolayısıyla Mille'de değişebilecek unsurlar; teorik bilginin temsili, hitabet yöntemi ve pratiğe dair yasalarla sınırlıdır.

Bir ve aynı mutluluğa ulaşmayı hedeflediği halde, farklı Mille'lere sahip erdemli şehirlerin var olabileceği düşüncesi, Fârâbî'nin *El-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde yer almaktadır.¹⁰⁸ Fârâbî üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, farklı toplumların aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkma ihtimalinin genellikle göz ardı edildiği görülmektedir. Oysa Fârâbî'nin kendi düşünce sistemi içinde değerlendirildiğinde, söz konusu toplumların aynı zaman diliminde fakat farklı coğrafyalarda ortaya çıkabileceği ihtimali bulunmaktadır. Bu ihtimalin dikkate alınmamasının temel

⁹⁹ Engin Erdem, "Fârâbî: Metafizik ve Şehir," *Düşünen Şehir* (2020): 138.

¹⁰⁰ Türksever ve Çiçek, "Farabi'nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi," 25.

¹⁰¹ Mehmet Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, (1976): 308.

¹⁰² Hans Daiber, "The Ruler as Philosopher: A new interpretation of al-Farabi's view," *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 49, sayı: 4 (1986): 143.

¹⁰³ Todd Lawson, ed., *Reason and Inspiration in Islam* (New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2005), 92.

¹⁰⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 26.

¹⁰⁵ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, 19-20.

¹⁰⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*, 28-31.

¹⁰⁷ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 230.

¹⁰⁸ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 230-31.

sebebi, Mille'nin din olarak, özellikle de İslam dini bağlamında ele alınmasıdır.¹⁰⁹ Bu bakış açısıyla Mille, değişmez ilahi dinin çağlara göre çeşitli şekiller alması ya da farklı yorumlanması şeklinde anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Ancak Fârâbî'nin kavramsal çerçevesi dikkate alındığında, aynı dönemde birden fazla toplumda, kendi koşullarına uygun şekilde farklı Mille'lerin ortaya çıkmasının mümkün olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Mille'nin ne dinle özdeşleştirilmesi ne de dinin farklı toplum ve dönemlerdeki değişken yorumları olarak açıklanması isabetlidir.

Bu bölümde, Mille kavramının içeriği, oluşum koşulları, çeşitliliği ve hangi şartlarda değişime uğrayabileceği ele alınmıştır. Yapılan inceleme sonucunda, Mille'nin felsefi hakikatleri hitabet ve şiir sanatları aracılığıyla halkın anlayabileceği bir düzlemde temsil etmeyi amaçladığı ve toplumu mutluluğa ulaştıracak pratik düzenlemeleri içerdiği görülmüştür. Bu yönüyle Mille, geleneksel din anlayışından ayrılır çünkü sabit ve mutlak bir "ilahi yasa" olmaktan ziyade, İlk Reis tarafından belirli zaman ve mekân koşullarına göre tasarlanan esnek bir yapıya sahiptir. Böylece Mille, aynı hakikati farklı toplumlara, onların özel koşullarına uygun anlatım biçimleri ve yasal düzenlemelerle aktarabilmekte, dolayısıyla farklı dönem ve coğrafyalarda çeşitlenebilmektedir. Mille, toplumu düzenlemeye yönelik oluşturulmuş bir yapı olduğu için siyasal bir nitelik taşır ve Fârâbî'nin siyaset felsefesinde merkezi bir konuma sahiptir. Zira Mille hem yönetme işlevinin temel aracıdır hem de insanları nihai mutluluğa ulaştıracak düzeni kurar.

Sonuç

Bu çalışmada Fârâbî'nin Mille kavramı, filozofun kendi terminolojisine bağlı kalarak ontolojik, kozmolojik ve epistemolojik yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır. Nitekim Fârâbî'nin düşünce sistemi, disiplinlerarası bir yaklaşımı gerektirmektedir. İlk Neden ile İlk Reis arasında kurduğu ilişki, kozmolojik hiyerarşi ile siyasal düzen arasındaki paralellik, teorik ve pratik felsefenin Mille içinde bütünleşmesi ve hukuk kurallarının da bu çerçeveye dahil edilmesi, onun felsefesinin ancak çok yönlü bir analizle anlaşılabilirliğini göstermektedir. Bu sebeple Mille'nin ortaya çıkış sürecine dair sunulan bilgiler yalnızca bir arka plan değil, doğrudan kavramın analitik yapısının parçalarıdır. Fârâbî'nin kurguladığı bütüncül sistem, araştırmacıları ontoloji, kozmoloji, etik ve siyaset disiplinlerini birlikte ele almaya mecbur bırakmaktadır.

Fârâbî'nin İlk Sebep'ten başlayarak insana kadar uzanan hiyerarşik varlık anlayışı, siyasal düzen düşüncesinin de zeminini oluşturur. Bu bakımdan, İlk Varlık ile İlk Reis arasında doğrudan bir ilişki kurarak, İlk Reis tarafından inşa edilecek Erdemli Şehir'in düzenine felsefi bir dayanak sunar. Dolayısıyla Fârâbî'nin ontolojik ve kozmolojik görüşleri, onun siyaset düşüncesinin öncülleri olması bakımından da değerlidir.

Fârâbî'ye göre İlk Varlık, en yetkin varlık olup kendini bilişi de en yetkin kavrayıştır. Hakiki mutluluk ise en yüce olanı, en yetkin şekilde bilmektir. Bu tanım, tüm varlıklar için geçerlidir. Bu nedenle İlk Reis, en yüceyi mümkün olan en yetkin şekilde bilmeye çalışır ve bunu gerçekleştirme kapasitesi, onun diğer insanlara hükmetmesini meşrulaştıran temel gerekçedir. İlk Reis, felsefe aracılığıyla teorik bilgileri edindikten ve mutluluğa ulaştıracak fiilleri tespit ettikten sonra, bunları halkın anlayabileceği benzetmeler aracılığıyla ve ikna edici bir üslup kullanarak onlara aktarır. İşte İlk Reis'in halkına bildirdiği bu bütün, Mille'yi oluşturur ve Mille'nin tanımıyla birebir örtüşen başka bir kavramın olmadığı açıkça görülmektedir.

Mille, devlet başkanının toplum için tasarladığı, hakikat mertebesinde bulunmayan fakat siyasal düzenin kurulması ve sürdürülmesi görevini üstlenen bir yapıdır. Şehrin ve siyasal bir yapının bulunmadığı bir düzlemde ondan söz edilemez. Bu nedenle Mille, belirli bir amaca hizmet eden siyasal bir araç niteliği taşır ve değeri de bu amaca hizmet etme derecesiyle ölçülür. Din ise araçsal bir işlev taşımadığından aynı çerçevede değerlendirilemez. Bu nedenle

¹⁰⁹ Mahdi, *Alfarabi on the Foundation of Islamic Political Philosophy*, 108-10.

¹¹⁰ Deniz, "Din, Felsefe ve Mille," 74-79.; Mustafa Yıldız, "Din-Siyaset ilişkileri bağlamında Farabi ve Maturidi," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 1 (2014): 88-89.

Mille'nin dinle özdeşleştirilmesi isabetli değildir. Onun, Fârâbî'nin siyaset felsefesine kazandırdığı özgün bir katkı olarak değerlendirilmesi daha yerinde olacaktır.

İlk Reis'in Mille'yi tarihsel ve toplumsal şartlar doğrultusunda aktif biçimde tasarlaması, onun din kavramından ayrışmasını sağlayan temel unsurlardan biridir. Geleneksel din anlayışında peygamber, vahyi bildiren bir elçi olarak görülür. Ancak Fârâbî'nin düşüncesinde vahyi alan nebi, oluşturduğu Mille'de aktif bir role sahiptir. Ayrıca Mille'nin zaman ve mekâna bağlı olarak şekillenmesi, onun mutlak ve değişmez bir ilahi yapı olmadığına işaret eder. Bu yönüyle Fârâbî'nin kullandığı vahiy ve nebi terimlerinin klasik dini içerikleriyle birebir örtüşmediği, onların daha çok siyasal ve felsefi bir bağlamda ele alındığı görülmektedir.

Eğer Mille'nin siyasal yönü tam olarak kavranırsa, farklı araştırmalar için verimli bir kavramsal zemin oluşturabilir. Gelecekteki çalışmalar, Mille'yi modern anlamda “ideoloji” ya da “toplum sözleşmesi” kavramlarıyla, İlk Reis'i ise “karizmatik lider” anlayışıyla karşılaştırarak yeni yorumlar geliştirebilir. Ancak bu tür karşılaştırmaların sağlıklı yürütülebilmesi için, her şeyden önce Mille'nin Fârâbî'ye özgü bir kavram olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, Fârâbî'nin geliştirdiği Mille kavramı onun terminolojisine sadık kalınarak ele alınmış ve kavramın içerdiği anlam olabildiğince doğru biçimde ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Mille'nin dini bir yapı olarak değil, esasen siyasal bir kavram olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Alfarabi, Abu Nasr. *Fusûl Munteze'a*. Beyrut: Dar El Machreq, 1984.
- Al-Farabi, Abu Nasr. *Risale Fi'l Akl*. Beyrut: Catholic Press, 1938.
- Arioli, Daniel H. "The First Ruler and the Prophet: On the Identity-in-Difference of Politics, Religion, and Philosophy in the Thought of Alfarabi and Ibn Sina," *Polity* 46, sayı: 4 (2014): 547-61.
- Arslan, Ahmet. *İslam Felsefesi Üzerine*. 1. bs. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2004.
- Ayaz, Adnan. "Fârâbî'de Siyaset Felsefesi Kaynakları ve Etkileri." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Aydın, Mehmet. "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, (1976): 303-15.
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde 'İlk-Başkan (er-Reîs el-Evvel)' Kavramı," *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi* 2, sayı: 2 (1987): 291-302.
- Bouyahya, Driss. "Dualism in Al-farabi's writings and language" in *14º Congreso Mundial de Semiótica: Trayectorias*, Editörler: Maria Teresa Dalmasso ve Claudio Guerri, 127-39. Buenos Aires: International Association for Semiotic Studies (IASS/AIS), 2019.
- Büyüközkara, Ender ve Rahmi Karakuş. "Fârâbî'ye Göre İnsanın Akletmesi ve Faal Akıl," *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 12, sayı: 1 (2022): 47-76. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1696>
- Cabirî, Muhammed Abid el-. "Meşrû' firâ' cedîde li-felsefeti'l-Fârâbî's-siyâsiyye ve'd-dîniyye," *Maṭâbi' Dârü'l-ḥurriyye* (1976): 339-76.
- Çelikkol, Suat. "Farabi'nin Toplum Görüşü," *Bilimname* 19, sayı: 2 (2010): 99-115.
- Daiber, Hans. "The Ruler as Philosopher: A new interpretation of al-Farabi's view," *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 49, sayı: 4 (1986): 133-49.
- Deniz, Gürbüz. "Din, Felsefe ve Mille," *Diyanet İlmi Dergi* 52, sayı: 1 (2016): 65-80.
- Ekincioglu, Çiğdem. "Farabi ve Siyaset Felsefesine Dair Görüşlerinin İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Erdem, Engin. "Fârâbî: Metafizik ve Şehir," *Düşünen Şehir* (2020).
- Esots, Janis. "Al-Farabi on milla," *Latvijas Universitātes Raksti* 813, (2015): 44-56. <https://doi.org/10.22364/luraksti.os.813.06>
- Fârâbî, Abu Nasr. *El-Medînetü'l-Fâzıla*. 4. bs. Çeviren: Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- Farabî, Abu Nasr. *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*. 2. bs. Çevirenler: Abdulkadir Şener, Mehmet Rami Ayas ve Mehmet Aydın, İstanbul: Büyüyenay, 2012.
- Fârâbî, Abu Nasr. *Fusulü'l Medeni*. Çeviren: Hanefi Özcan, İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- . *Harfler Kitabı*. Çeviren: Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- . *İhsâ'ül Ulûm*. Çeviren: Ahmet Ateş, İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- . *Kitâbü'l-Mille: Din Üzerine*. 2. bs. Çeviren: Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Farabî, Abu Nasr. *Mutluluğun Kazanılması*. 13. bs. Çeviren: Ahmet Arslan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Farabi, Abu Nasr al-. *Al Farabi on the Perfect State*. Çeviren: Richard Walzer, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Gardet, Louis. "et-Tavfîk beyne'd-dîn ve'l-felsefe 'inde'l-Fârâbî," *el-Fârâbî ve'l-ḥaḍaratü'l-insâniyye* içinde. Bağdat: Maṭâbi' Dârü'l-ḥurriyye, 1976.

- Goodin, Robert E. ve Hans-Dieter Klingemann. ed. *A New Handbook of Political Science*. Oxford University Press, 1996.
- Gunnell, John G. *Political Philosophy and Time*. Middletown: Wesleyan University, 1958.
- Haklı, Şaban. "Fârâbî'de Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Din Dilinin Yapısı," *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, Editörler: Fethullah Terkan ve Şenol Korkut, 303-14. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Heywood, Andrew. *Politics*. 4. bs. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Ishraq, Ali. "Philosophy and Religion in the Political Thought of Alfarabi," *Religions* 14, sayı: 908 (2023): 1-9. <https://doi.org/10.3390/rel14070908>
- Kışlalı, Ahmet Taner. *Siyaset Bilimi*. 8. bs. Ankara: İmge Kitapevi, 2000.
- Korkut, Şenol. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Kurşunoğlu, Mustafa Said. "Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille'," *Mavi Atlas* 6, (Aralık 2018): 29-62. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.486080>
- Kurtoğlu, Zerrin. "Fârâbî'nin Din Tanımının İnsani Bilgelikle İlişkisi" *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, Editörler: Fethullah Terkan ve Şenol Korkut, 295-301. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Kutluer, İlhan. "Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyo-Politik, Entelektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü" *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, Editörler: Fethullah Terkan ve Şenol Korkut, 283-94. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Lawson, Todd. ed. *Reason and Inspiration in Islam*. New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2005.
- Mahdi, Muhsin S. *Alfarabi on the Foundation of Islamic Political Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press, 2001.
- Najjar, Fauzi M. "Al-Farabi on Political Science," *The Muslim World* 48, sayı: 2 (1958): 94-103. <https://doi.org/10.26577/jpcp-2019-3-p13>
- . "Siyasa in Islamic Political Philosophy" in *Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani*, Editör: Michael E. Marmura. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Nur, Abdullah Selman. "Fârâbî'nin Mille teorisi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Rosenthal, I. J. "Farabî'nin Felsefesinde Siyasetin Yeri," Çeviren: Ali Çetinkaya, *İslami Araştırmalar Dergisi* 18, sayı: 2 (2005): 169-81.
- Serbest, Kübra. "Fârâbî'de Semâvî Cisimler." Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2022.
- Sezgül, İbrahim. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi," *Felsefe Dünyası* sayı: 47 (2008): 198-205.
- Steiris, Georgios, G. Zh. Nuryшева ve G.M. Konayeva. "Al-Farabi on the interdependence of religion and politics," *Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы* 69, sayı: 3 (2019): 117-26. <https://doi.org/10.26577/jpcp-2019-3-p13>
- Suštis, Hasan. "el-Medînetü'l-fâzıla ve Cumhûriyyet Aflâtûn," *el-Fârâbî ve'l-ḥaḍâratü'l-insâniyye* içinde. Bağdat: Maṭâbî' Dârü'l-ḥurriyye, 1976.
- Şahin, Hasan. "Fârâbî'nin Vahiy Anlayışı" *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri* içinde, Editörler: Fethullah Terkan ve Şenol Korkut, 30:267-82. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Toktaş, Fatih. "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille adlı eserinin takdim ve çevirisi," *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12, (2002): 247-73.
- Türker, Ömer ve Hatice Umut. ed. *Fârâbî'nin Siyaset Düşüncesinde Hakikat-Siyaset İrtibatı Meselesi*. İslam Siyaset Düşünce Dizisi 1. İstanbul: Fikir Kitap, 2023.

Türksever, Esra ve Mehmet Çiçek. “Farabi’nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi,” *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sayı: 2 (2018): 21-27.

Yıldız, Mustafa. “Din-Siyaset İlişkileri Bağlamında Farabi ve Maturidi,” *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 1 (2014): 78-94.

‘Iyādī, Sālim. “Medḥal ilā el-felsefe el-siyāsiyye ‘inde el-mu‘allim el-ş ānī Abū Naşr el-Fārābī,” *Al-İslah E-Dergi* 7, (2015).